

УДК 94:325.83:[355.1:27-725](477)"19"

Ніна НЕМИРОВСЬКА

ДУХОВНІ ПОДВИГИ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ У ДОБУ НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ XX СТОЛІТТЯ

Висвітлюються питання боротьби за незалежність української держави у добу національно-визвольних змагань XX ст. військових, які брали безпосередню участь у творенні, поширенні і відродженні української церкви, культури і мови. Наголошується, що протягом всієї війни у підрозділах дієвої армії УНР постійно перебували священники УАПЦ, які своїми проповідями надавали значну підтримку воїнам у зміцненні їх патріотичних почуттів у нелегкій боротьбі з ворогом.

Ключові слова: формування патріотизму, українська церква, старшини УНР.

© Н. НЕМИРОВСЬКА, 2017

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 6 (138), 2017

Історія військових звитяг української нації пов'язана із духовною основою — християнством. Найкритичніші моменти нашої долі, коли під загрозу ставилося життя нації, українське військо ставало непереможним завдяки вірі, через що збройна сила помножувалась на силу духовну. Слід зосередитися на розуміння святості, що виділяла воїнів-християн серед загалу і збагатила духовну скарбницю [18, с. 390—398].

Нові сторінки духовних подвигів українських військових почались восени 1917 року. У колишній царській армії проявом національного пробудження, яке переживав український народ, стала стихійна українізація військових частин. Боротьба за незалежність української держави висунула цілу низку видатних військових діячів: Павла Скоропадського, Дмитра Виговського, Юрія Тютюнника, Михайла Омел'янович-Павленка, Олексія Галкіна, Володимира Сальського та інших.

У березні 1917 р. стихійно утворилося Вільне Козацтво, яке визнавало владу тільки Центральної Ради та Генерального Секретаріату і мало на меті врятувати Україну від анархії та безладдя [22, с. 58]. Восени 1917 р. стало формуватися, відокремившись від російського, українське військо. Про події тих днів свідчать спогади військового міністра, генерал-хорунжого Армії УНР В. Петріва¹: «Ретельно нотувалися і повідомлення про релігійну ситуацію в Україні. Зокрема, учасник Всеукраїнського собору священник Григорій Мельник, який у зв'язку із загрозою арешту змушений був тікати за Збруч, 13 червня 1921 р. дав показання про українізацію церкви» [20, с. 10—11].

22 травня 1917 р. розпочав роботу 1-й Всеукраїнський військовий з'їзд, на якому для реалізації рішень з'їзду утворюється Генеральний військовий комітет, головою якого обирають С. Петлюру [8, с. 66]. Маючи добру богословську освіту, саме в цей час С. Петлюра зацікавлюється церковними питаннями в Україні [4, с. 118]. Тоді Україна побачила перед собою не тільки блискучого публіциста, талановитого організатора. — «Вся подальша українська державна церковна політика проходила за безпосередньої участі С. Петлюри», — підкреслював патріарх УАПЦ Мстислав [37, с. 101].

¹ Пётрив Всеволод Миколайович (2 [14] січня 1883, Київ, 10 липня 1948, Аугсбург, Бізонія) військовий і громадський діяч, письменник, педагог, військовий міністр, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник оборони Києва від банд Муравйова. В роки визвольних змагань займав високі військові посади. З 1920 р. — в еміграції. З 1948 р. — дійсний член НТШ. Автор праць з військової історії [41].

Професор Іван Огієнко (Митрополит Іларіон)

Наступні військові з'їзди, які відбулися протягом 1917—1918 років у Києві, ставили на одне з перших місць питання мови, української церкви. На цих з'їздах «прийшли до думки скликати Всеукраїнський церковний собор і обрали для цього військовий комітет із своїх священників і вояків у складі близько 30 чоловік», — згадував митрополит В. Липківський [15, с. 8]. На початку листопада передсоборова комісія, обрана єпархіальним з'їздом, злилася з військовим комітетом і утворилася перша «Всеукраїнська Православна Церковна Рада» — як тимчасовий керівний орган української церкви до скликання Всеукраїнського Церковного Собору. Саме тому Всеукраїнська Православна Церковна Рада (далі — ВПЦР) жваво, чисто повійськовому, повела підготовку із скликання Собору; по всіх Консисторіях навіть послано було вояків-інструкторів, щоб на місцях підштовхували справу.

Всеукраїнський Церковний Собор розпочався 7 січня 1918 р., всього делегатів було 400 чол., із них 100 представників від війська [15, с. 9—10]. Слід зауважити, що на третьому Всеукраїнському військовому з'їзді в кінці жовтня 1917 р. була прийнята постанова про незалежність Української Церкви від російської, тобто про автокефалію Української Церкви, а згодом було видано Закон, що унормовував процес унезалежнення Української Церкви. Авторами цього документа були Володимир Чеховський, Олександр Лотоцький і сам голова Директорії УНР Симон Петлюра [6, с. 17].

До новоствореної Української Церковної Ради увійшли представники свідомого духовенства та світські делегати від українських військових. Головою першої ВПЦР був обраний військовий священник о. Олександр Маричів. Його товаришем (заступником голови) був обраний полковник Цвічинський. Як підкреслює церковний історик Іван Власовський, військові капелани відіграли велику роль в організації першої ВПЦР [5, с. 15—16].

Протягом всієї війни у підрозділах дієвої армії УНР постійно перебували священники УАПЦ, які надавали своїми проповідями значну підтримку воїнам у зміцненні їх патріотичних почуттів у нелегкій боротьбі з ворогом. Із архівних джерел відомі імена: протоієрей В.В. Волкович (отець 4-ї Київської запасової бригади), священник М.А. Маринич (Київська дивізія), священник М.Т. Обертovich (окрема кінна дивізія), протоієрей В.М. Сукачів (отець Волинської дивізії) [33, с. 172].

Даючи оцінку причинам поразки національно-визвольних змагань 1917—1921 рр., колишній ад'ютант з особливих доручень С. Петлюри, хорунжий армії УНР Степан Скрипник акцентував, що з Петлюрою у війську залишилися найсвідоміші й найвідданіші Українській державі вояки, які виявляли такий героїзм, як то відомий «чотирикутник смерті», якому всі армії Європи заздрили. Подвиг українських військових під Замостям, який забезпечив полякам незалежність, охрестили як «чудо над Віслою» [37, с. 105]. Недарма там називали Петлюру українським Гарібальді. Коли у 1921 р. дивізія Котовського під Базаром полонила беззбройних козаків, ніхто не просив помилування, а решта умирала зі словами на вустах: «Це не вмерла Україна» [37, с. 104].

Досліджуючи роль відомого українського церковного діяча Івана Огієнка як голови повноваженого уряду УНР в період з листопада 1919 — жовтня 1920 рр., І.І. Тюрменко підкреслювала його значення у створенні нових військових формувань, які захищали українську державність. Найбільшим досягненням у сфері військової політики можна вважати створення в грудні 1919 р. військової школи для підготовки українських старшин. До організації цього навчального закладу І. Огієнко доклав чималих зусиль [38, с. 108]. Після поразки українських змагань 1921 р. в еміграції (Тарнів) відбувся з'їзд українського військового духовництва, участь в якому

брав православний богослов, професор Іван Огієнко (майбутній митрополит) [36, с. 2].

Перебуваючи в еміграції українські військові зберегли віру, народні традиції і звичаї, продовжували напружене духовне життя. Спогади Ніни Самокіш доносять до нас імена отця Пащевського, колишнього старшини і духовного настоятеля війська УНР, учасника обох Зимових Походів. У церковному хорі тоді співали 30—40-літні старшини, козаки й члени уряду: генерали Безручко, Змієнко, Загородський, Шандрук, Омелянович-Павленко, Капустянський, Тютюнник, Крат та інші члени Уряду: Шаповал, Матрос, Паливода, Мазепа [29, с. 4].

Українські військові, зокрема члени православних братств 4-ї та 6-ї стрілецьких дивізій армії УНР, у 1921 р. започаткували духовний український журнал «Релігійно-науковий вісник», який проіснував до жовтня 1923 р. і свідчив про духовну зрілість його засновників [7, с. 302].

Формування патріотизму у воїнів займалися старшини УНР: генерал М. Омелянович-Павленко, полковник О. Удовиченко, полковник М. Безручко, полковник В. Змієнко та ін. Згодом, ставши українським генералом, О. Удовиченко підкреслював, що «українське козацтво довело свою бойову вартість» [39, с. 227].

У листопаді 1925 р. у московській газеті «Правда» з'явилася погромна стаття проти УАПЦ, в якій писалося, що на чолі УАПЦ стоїть прем'єр-міністр уряду Симона Петлюри Чеховський, а в її складі є 80% осіб, які служили в петлюрівській армії [21, с. 291]. Вже у 1926 р. урядом була створена комісія з вивчення складу духовенства УАПЦ. За її даними, 214 священників у минулому були солдатами та офіцерами армії УНР, 46 — офіцерами царської армії, 22 — денікінцями, 17 — жандармами та поліцейськими та ін. Дивно було б бачити цих людей в одному таборі, якби вони дотримувалися своїх старих переконань. Але для влади це був «доказ» контрреволюційності всієї церкви [10, с. 355—356]. З іншого боку, це свідчить про роль і місце військових у творенні української церкви.

На другого Всеукраїнському Церковному Соборі (1927 р.) сам усунений митрополит Василь Липківський подав Собору кандидатуру Миколи Борецького, колишнього голови ВПЦР, відомого строгим і моральним життям. Варто підкреслити, що восени 1914 р. о. М. Борецький виїхав на фронт і став полковим священником 250-го піхотного полку, а разом

з тим і благочинним 65-ї дивізії. Отець Микола скоро здобув загальну шану серед вояків. У липні 1930 р. судова трійка при колегії ГПУ УРСР ухвалила ув'язнити Миколу Борецького, митрополита Київського і всієї України УАПЦ. Останні відомості про нього датуються 1935 роком [11, с. 16].

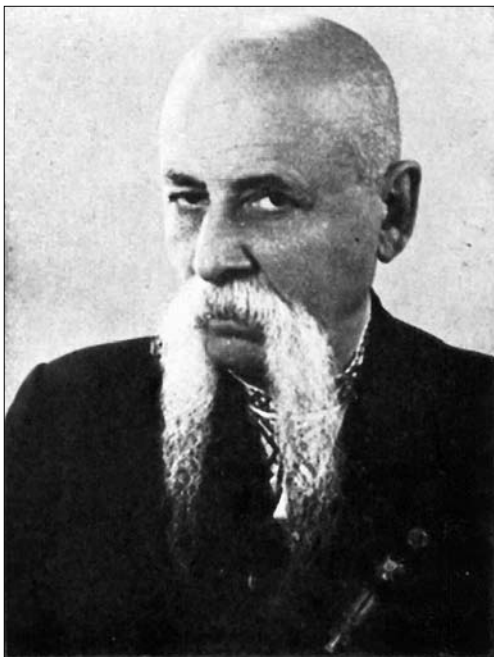
Архівні матеріали Полтавського обласного державного нотаріального архіву доносять відомості про історичну постать учасника визвольних змагань Полтавщини часів УНР Онисима Дзябенка. Він брав участь у Дубчаківському повстанні проти більшовиків 1—4 квітня 1919 р. у Миргороді, а після поразки визвольних змагань 1917—1920 рр. став священником УАПЦ. Проживав у с. Матяшівка. Займався одноосібним господарством. Заарештований 17 квітня 1929 р. Засуджений Особливою нарадою при Колегії ОДПУ 26 серпня 1929 р. за ст. 58-6 КК РСФРР до розстрілу. Реабілітований Полтавською обласною прокуратурою 22 серпня 1989 р. [25, с. 9; 40].

У боротьбі за своє існування, як незалежна і самобутня Церква українського народу, УАПЦ поклала незліченні жертви. У в'язницях, камерах розстрілів, на каторгах, на засланні кінчили своє життя її ієрархи, священники, церковнослужителі, церковні діячі і вірні, які відмовлялися зректися своєї віри та відданості рідній Церкві [17, с. 941]. Це мучеництво мало той же ступінь моральної висоти, що і в ранньому християнстві. Таким прикладом може бути арешт людей, обвинувачених у справі Великої Козацької Ради, який відбувся 1—5 березня 1922 р. на Київщині. Крім того, арешти відбулися на Чернігівщині та Полтавщині. Всіх заарештованих було близько чотирьох тисяч. Все слідство проводилося головним чином вночі і супроводжувалося страшними знущаннями. Під Великдень, з дозволу влади, митрополит Василь Липківський відправив коротеньку службу Божу і бажаючих сповідали та причащали. Розстріл арештованих відбувся під свято Успія Богородиці. Водили на розстріл по двоє козаків. Смертники всю ніч співали пісні і дерли на собі одяг, щоб не дістався до рук катів, бо вони пізніше продавали той, що мав ще гарний вигляд. Ця подія, як свідчать архівні матеріали, відбулася 28 серпня 1922 року [27, с. 3].

У церковній і народній свідомості склалося переконання в істинній святості тих християн, які хоча і не прославилися ніяким особливим святительством, мученицькими чи преподобними подвигами, але міцно і відповідально слідували Христовому вченню в

Степан Скрипник (патріарх Мстислав)

Генерал Борис Палій-Неїло

помислах і справах. Адже святість життя виявляється не за «загальнолюдськими» моральними переживаннями, але за точними поняттями християнського життя, які виробилися віками [32, с. 586].

Особливе значення в цьому контексті набуває постаць колишнього старшини Головного Отамана УНР Степана Скрипника, на формування світогляду, психіки, індивідуальності якого впливала сама аура Полтави з її козацькими традиціями, родинне церковне се-

редовище, патріотичне виховання тощо. У 1916 р. С. Скрипник опинився у козацькій офіцерській школі в Оренбурзі, яка готувала прапорщиків [34, с. 53]. У 1917—1921 рр. служив у дійових частинах Української Армії старшиною [2] і брав участь у всіх трьох українських військових з'їздах, які відбувалися в Києві 1917 року [37, с. 103]. Його постаць характерна для першої хвилі української еміграції, ідейної й інтелігентної, що відійшла разом із військами УНР перед більшовицькою навалою. Багато з тих, хто залишився, і тих, хто відступали, були не просто офіцерами. Вони відзначалися як на науковій, так і на релігійній ниві уже й на чужині. Значна частина офіцерів УНР ставала священниками УАПЦ. Ми не знаємо, як ті люди приймали життєві перемоги, але поразки вони вміли приймати з лицарською гідністю. Це і є воля до життя.

С. Скрипник після загибелі дружини від рук більшовиків прийняв чернечий постриг і єпископське свячення як Мстислав. Від самого початку йому судилося стати козацьким єпископом, висвяченим нелегально, переслідуваним окупаційною владою, борцем за Українську Церкву. Із 1949 р. він очолював УПЦ у США. 5 червня 1990 р. Всеукраїнський Собор УАПЦ обрав 92-літнього старця першим патріархом Київським і всієї України.

Винятковий вплив на становлення патріарха Дмитрія УАПЦ як національно-свідомої особистості, мистецтвознавця, іконописця мали художники Павло Ковжун, Михайло Осінчук та старшини українського війська, які розписували в 1920-х рр. в його рідному с. Глідне (нині територія Польщі) місцеву церкву [35, с. 55]. Засновником і власником художнього ательє був генерал Борис Палій-Неїло. «В добу Центральної Ради, — як пише харківський дослідник Владислав Проненко, — він був помічником головного інспектора артилерії, а потім старшиною для особливих доручень при Головному Отамані Симонові Петлюрі. Під його керівництвом розписано 39 храмів, намальовано 17 іконостасів у Перемишлі. Борис Палій-Неїло, мешкаючи в Детройті, організував іконописну школу, де навчав інших і працював сам» [24, с. 5].

Про духовну стійкість і славу українського воїна-християнина, слобожанського генерала часів УНР Олександра Івановича Удовиченка довідуємося тільки на початку XXI століття. Цей полководець, який ніколи не знав поразок, був активним громадським діячем діаспори, членом Французького Руху Опо-

ру в Другій світовій війні, письменником, він брав безпосередню участь у заснуванні бібліотеки-архіву ім. С. Петлюри та храму Української Православної Церкви св. Симона в Парижі [23, с. 8].

Напередодні Першої світової війни на західних українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, відбувалося формування загонів Українських Січових Стрільців (УСС), засновником яких був лідер Радикальної Партії Галичини Кирило Трильовський. В 1910 р. у «Січах» було вже декілька десятків тисяч української молоді. У серпні 1914 р. у Львові була заснована Головна Українська Рада, завданням якої було обороняти інтереси українського народу в Австрії. Рада створила військову організацію — Легіон УСС, яка поповнювалася за рахунок вихованців шкіл і гімназій [12, с. 293].

Січові стрільці, героїчна історія козацтва були зразком наслідування для пластунів [1, с. 56—57]. У Легіоні УСС греко-католицькі священники відправляли службу Божу українською мовою, бойові прапори були національних кольорів. У цих формуваннях починали свою діяльність Євген Коновалець і Андрій Мельник, які в добу визвольних змагань 1917—1921 рр. стояли на чолі корпусу УСС, а в 1929 р. стали на чолі ОУН.

Серед них особливо виділяється протопресвітер Ананій Теодорович, який в роки польської окупації Волині зберігав чистоту українського православ'я, а в роки нацистської окупації стояв поруч ієрархів, які здійснювали друге відродження УАПЦ. Згодом він будував українську церкву в еміграції. Під час української революції 1917—1921 рр. молодий семінарист Ананій Теодорович брав активну участь у визвольних змаганнях українського народу як інструктор-інформатор при штабі Січових стрільців. Під час Другої світової війни був секретарем церковного управління Рівненсько-Кременецької єпархії. Він боронив українську церкву, свій народ від терору гестапо, морально підтримував українських патріотів у їхній героїчній боротьбі [28, с. 7].

Одним із добровольців легіону УСС був майбутній священник Григорій Трух, який після навчання потрапив на фронт, де відбув шість років. Із яким натхненням починав Григорій Трух свій військовий шлях, свідчить пісня «Ой у лузі червона калина», співавтором якої він був. Разом із сотнею полковника Дмитра Вітовського, до якої належав Григорій Трух, йому довелося пережити всю епопею Україн-

Генерал Олександр Іванович Удовиченко

Меморіальна дошка Кирилові Трильовському у Львові

ських Січових Стрільців і брати участь у боях. Із травня 1920 р. Григорій Трух стає ченцем із ім'ям Андрій. Його апостольське служіння, поєднане з вояцькою ментальністю, не дозволяли йому пристосуванське розуміння служби Богові й народові.

В історію українського церковного письменства о. Андрій Трух увійшов завдяки творові «Життя святих» [9, с. 360—365].

Боротьба ОУН—УПА за Українську Самостійну Соборну Державу — яскрава сторінка визвольних змагань українського народу в ХХ столітті. Серед військових буднів особливе місце займали служби Божі, панахиди за загиблими воїнами. Військові священники в проповідях підіймали бойовий дух учасників змагань, молилися за перемогу [3, с. 195]. Але бракувало священників, дяків, диригентів, крім того, бралось до уваги питання конспірації при таких ве-

Григорій Трух

Микола Сарма-Соколовський

ликих скупченнях народу, а також безпека населення. Учасник визвольних змагань Роман Петренко згадує, що організація польових служб Божих була нелегкою справою і багато українських священників терпіли терор від німців і партизан, — були вбив-

ства духівництва. Але, зокрема на Поліссі, в таких тяжких умовах виконували свій душпастирський обов'язок о. Анатолій Білецький, о. Павло Фалько, о. Геннадій Шиприкевич, о. Артемій Селепина та багато інших, які не раз наражали своє життя на смертельну небезпеку [19]. Довголітній політв'язень і учасник національно-визвольної боротьби в Західній Україні Мелентій Семенюк, згадуючи своє перебування в УПА, а згодом і в московських таборах, особливо наголошував, що тільки віра допомагала вистояти в скрутних ситуаціях [16, с. 7].

Ще один багатолітній в'язень московських таборів — Микола Сарма-Соколовський. Під час війни 1941 р. у Полтаві прийняв священницький сан. Нагодою до цього відповідального кроку став приїзд до Полтави єпископа Мстислава Скрипник (майбутнього патріарха УАПЦ). Микола відвідував духовні курси, а після їх закінчення був висвячений єпископом Мстиславом у диякони. Згодом о. Микола одержує парафію на Буковині. У воєнні часи о. Микола відправляв служби Божі, хрестив дітей, вінчав. Отець Микола проповідував українською мовою. У 1948 р. перед Різдом Христовим після богослужіння о. Миколу при виході з церкви в с. Раранча чекісти арештовують (на 25 років), а згодом ув'язнюють і його дружину Варвару. На початку 1990-х рр. в одному з листів він писав: «Я найстаріший в Україні член ОУН — і цим пишаюся; членами ОУН були справжні люди — Патріарх Мстислав, поет Олег Ольжич, Іван Рогач², Олена Теліга та багато-багато синів і дочок українського народу» [30, с. 9].

Інший воїн УПА, священник Української Греко-Католицької Церкви отець Василь Прийма, теж багатолітній в'язень московських таборів, поет і письменник, живучи у Франції, став ініціатором і сподвижником спорудження церкви у святих місцях з'яви Непорочної Діви Марії у Люрді. Далеко від Батьківщини українською мовою лунає молитва подяки Матері Божій та Господу Богу [14, с. 10].

² Рогач Іван Андрійович (29 травня 1914, м. Великий Березний, Закарпаття — 18 лютого 1942, урочище Бабин Яр, м. Київ) — заступник голови Організації Народної Оборони, член Головної Команди і військовий писар «Карпатської Січі», секретар Президента А. Волошина, член проводу ОУН, головний редактор щоденної газети «Українське слово» (1941) та додатків до неї: тижневика літератури та мистецтва «Літаври» і понеділкового видання «Останні вісті» [42].

Отже, «юнаки, які добровільно приносили своє життя на вівтар Батьківщині, що все життя потім дотримувалися вірності і не зреклися України в умовах найжорстокішої неволі — це золоті люди ХХ століття», — зазначає відомий український філософ, богослов Євген Сверстюк. — Таким Людям віддають честь навіть вороги, що мають поняття честі. Для нації, для історії високий безкорисливий патріотизм є нерозмінним фондом, що переходить в легенду. Людство оберігає такі легенди як скарб, що засвідчує про духовний первень нашої природи» [31, с. 12].

У третьому відродженні УАПЦеркви в Україні кінця 90-х рр. ХХ ст. безпосередню участь брав святий патріарх Димитрій (світське ім'я Володимир Ярема) на формування якого, як зазначалося, впливали військові офіцери армії УНР. У 1938—1939 рр. він служив у польському війську, брав участь у перших боях Другої світової війни [26, с. 3].

Під час ліквідації Української Греко-Католицької Церкви, разом з вихованцями Духовної академії і семінарії 12 квітня 1945 р., був призваний до війська і відправлений в запасну частину Радянської Армії в м. Білу Церкву. Там воїн Володимир Ярема показав свій організаторський хист, зі студентів-семінаристів (55 осіб) створив чотириголосний хор, який давав концерти для воїнів полку, дивізії, для населення міста та сіл. Хористи співали майже всі українські пісні (як стрілецькі, так і «бендерівські» з трохи змієними словами), розмовляли українською мовою, були ввічливі один до одного і до інших солдатів частини. Диригента В. Ярему щиро шанували як розумну, чесну, порядну людину. З Києва боєць Ярема був демобілізований 1945 року [13, с. 6].

Таким чином, ми можемо говорити, що українські військові брали безпосередню участь у творенні, поширенні і відродженні української церкви, обороні української державності, культури і мови. Розмірковуючи про роль українських військових і місце релігійності та духовності в їх становленні, патріарх Димитрій говорив: «Явища Духу запліднюють людські душі».

1. Безбах В. Деякі аспекти історичного досвіду вітчизняно-воєнсько-патріотичного виховання / В.Г. Безбах // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Патріотичне і гуманістичне виховання військової інтелігенції: сутність, взаємозв'язок, стан, проблеми». — Київ : Просвіта, 2003.

Отець Василь Прийма

2. Біографія Святійшого Патріарха Київського і всієї України Мстислава // Наша віра. — 1990. — № 7.
3. Борець Ю. За Україну, за її волю / Ю. Борець. — Львів : Світ поліграфії, 1998.
4. Верстюк В. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) / В.Ф. Верстюк // Український історичний журнал. — 2004. — № 3.
5. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви / І. Власовський. — Вид. II. — Т. IV (XX ст.). — Ч. 1. — Нью Йорк ; Київ ; Баунд Брук, 1990.
6. Губар А. Закон УНР про автокефалію / А. Губар // Історичний календар'1999. — Київ, 1999.
7. Губар А. Перший український православний журнал / А. Губар // Історичний календар'1998. — Київ, 1998.
8. Губар А. Симон Петлюра й український національно-церковний рух у 1917—1926 роках / А. Губар // Пам'ять століть. — 1999. — № 3.
9. Життя святих. Духовні читання для українського народу на кожен день Божого року. — Т. IV / упоряд. о. А.Г. Трух. — Торонто : В-во оо. Василіан, 1960.
10. Зінченко А. Лицар духу святого / А. Зінченко // Історичний календар'1999. — Київ, 1998.
11. Історичний календар переслідувань православних українців // Наша віра православ'я. — 1989. — № 2.
12. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до ХХ ст.) / Іван Крип'якевич, Богдан Гнатевич, Зенон Стефанів та ін. — Львів : Світ, 1992.
13. Левицький С. Спогади до п'ятої річниці з дня спочинку Святійшого Патріарха УАПЦ Димитрія / Славко Левицький // Успенська вежа. — 2005. — № 3.
14. Лещук Є. Священик, героїчна постать / Євгенія Лещук // Наша віра. — 1994. — № 20—23.

15. Липківський В. Історія Української Православної Церкви. — Роз. VII. Відродження Української церкви / Василь Липківський. — Вінніпег, 1961.
16. Літопис // Наша віра православ'я. — 1990. — № 4.
17. Мартирологія Українських Церков : у 4-х т. — Т. 1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. — Торонто ; Балтимор : Смолоскип, 1987.
18. Немировська Н.Г. Духовна православна спадщина українського війська у сучасному навчально-виховному процесі українських військових / Н.Г. Немировська // Проблеми та перспективи формування гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. праць. — Вип. 9. — Харків : НТУ «ХПІ», 2006.
19. Петренко Р. Церква в Українській Повстанській Армії за Україну, за її волю / Р. Петренко // Літопис УПА. — Т. 27. — Торонто ; Львів, 1997.
20. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / В. Петрів. — Київ : Поліграфкнига, 2000.
21. Пилявець Л. Другий Всеукраїнський Собор УАПЦ / Л. Пилявець // Історичний календар '1998. — Київ, 1998.
22. Полянська-Василенко Н. Історія України. 1900—1923 рр. / Н. Полянська-Василенко. — Київ : Пам'ятки України, 1991.
23. Проненко В. Між білими і червоними / В. Проненко // Об'єктив. — 2004. — № 4 (170). — 29 січня.
24. Проненко В. Український Патріарх та український генерал / В. Проненко // Успенська вежа. — 2003. — № 11.
25. Пустовіт Т. За волю і віру. Героїчний чин / Т. Пустовіт // Наша віра. — 2000. — № 7.
26. П'ятдесятиріччя священнослужіння Святійшого Патріарха Димитрія // Успенська вежа. — 1997. — № 8.
27. Розстріл Великої козацької Ради й козаків // Наша віра. — 2003. — № 10.
28. Рожко В. Засвічував світло віри Христової / В. Рожко // Наша віра. — 1995. — № 9.
29. Самокіш Н. Різдва́ний спогад / Н. Самокіш // Наша віра. — 1994. — № 1.
30. Сарма-Соколовський М. Коріння пам'яті. Поезії / М. Сарма-Соколовський. — Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 1997.
31. Сверстюк Є. УПА — 60 років / Євген Сверстюк // Наша віра. — 2002. — № 10.
32. Свешников В. Очерки христианской этики: уч. пособие / В. Свешников. — Москва : Паломник, 2001. — (Изд. 2-е).
33. Слюсаренко М.П. Актуальність військово-патріотичного виховання особового складу армії Української Народної Республіки у період російсько-польської війни 1920 року / М.П. Слюсаренко // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Патріотичне і гуманістичне виховання військової інтелігенції: сутність, взаємозв'язок, стан, проблеми». — Київ : Просвіта, 2003.
34. Смирнов А.І. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930—1944 : монографія / А.І. Смирнов ; передмова Є. Сверстюка. — Київ : Смолоскип, 2008.
35. Спогади. Патріарх Димитрій (Ярема). Пастир, патріот, дослідник. — Львів, Святогорець, 2011.
36. Степовик Д. Пам'яті митрополита Іларіона / Дмитро Степовик // Наша віра. — 1992. — № 1.
37. Ткачук А. Патріарх Мстислав про Симона Петлюру / А. Ткачук // Пам'ять століть. — 1999. — № 3.
38. Тюрменко І.І. Іван Огієнко — головуповноважений уряду УНР (листопад 1919 — жовтень 1920 рр.) / І.І. Тюрменко // Український історичний журнал. — 1999. — № 6.
39. Удовиченко О. Залізна дивізія, 1920 рік. — Т. 2 / О. Удовиченко. — Нью-Йорк : Червона калина, 1982.
40. Дзябенко Онисим Мойсейович. — Режим доступу: http://www.irekw.internetdsl.pl/gubernie/dg_ua.html.
41. Петрів Всеволод Миколайович. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
42. Рогач Іван Андрійович. — Режим доступу: <https://www.google.com.ua>.

Nina Nemyrovskaya

SPIRITUAL FEATS OF UKRAINIAN MILITARY IN THE AGE OF NATIONAL LIBERATION STRUGGLE OF THE 20TH CENTURY

The issues of the struggle for the independence of the Ukrainian state during the 20th century national liberation struggle of military, who took direct part in the creation, distribution and revival of the Ukrainian church, culture and language are highlighted. It is noted that during the whole war the UAOC priests were constantly in units of the regular army of the Ukrainian People's Republic, who by their sermons provided significant support to the soldiers in strengthening their patriotic feelings in the difficult struggle against the enemy.

Keywords: formation of patriotism, Ukrainian church, petty officers of the UPR.

Нина Нэмыровська

ДУХОВНЫЕ ПОДВИГИ УКРАИНСКИХ ВОЕННЫХ В ПЕРИОД НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ XX ВЕКА

Освещаются вопросы борьбы за независимость украинского государства в период национально-освободительной борьбы XX в. военных, принимавших непосредственное участие в создании, распространении и возрождении украинской церкви, культуры и языка. Отмечается, что в течение всей войны в подразделениях действенной армии УНР постоянно находились священники УАПЦ, которые своими проповедями оказывали значительную поддержку воинам в укреплении их патриотических чувств в нелегкой борьбе с врагом.

Ключевые слова: формирование патриотизма, украинская церковь, старшины УНР.